नास्ति सः। अथ शूलस्यैव भेदं परिणाममाह। स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा। कफपित्ते समाहत्य शूलकारी भवेद्बली। भुक्ते जीर्य्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम्। स्वैर्निदानैरित्यादिना निदानपूर्व्विका संप्राप्तिरुक्ता भुक्ते जीर्य्यतीत्यादिना लक्षणमुक्तम्। समाहत्य व्याप्य तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते। आध्मानाटोपविष्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः। स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेत् भिषक्। तृष्णा दाहारतिस्वेदकटुत्वज्वरपीतरम्। शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेत् बुधः। बहिर्दाहज्वरसंमोहस्वल्परुक् दोषसन्ततिः। कटुतिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयञ्च कफात्मकम्। संदष्टलक्षणं बुद्ध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत्। त्रिदोषजमसाध्यं स्यात् घोरमाध्मानलक्षणम्। अथाशूलवनामानं शूलविशेषमाह। जीर्णे जीर्य्यति चाप्यन्ने यच्छूलमुपजायते। पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा। न शमं याति नियमात्तोऽशूलं तदाहृतः। नेदं शूलमसाध्यं चिकित्साभिधानात्"। उभयथा प्रयोगात् क्लीबत्वमप्यस्य।

कटिशृङ्खला स्त्री ६त०। कटिधार्य्यशुद्धयष्टिकायाम् हारा०

कटिसूत्र न० कटौ धार्य्यं सूत्रं शाक०। कटिधार्य्ये कार्पासरचिते धातुमये वा सूत्रे (कुनकी गोट)हला०। "प्रवरमणिमय मुकुटकुण्डलकटकहारकटिसूत्रकेयूरनूपुरादिभूषणविभूषितम्" भाग० ५,१,४। अत्र सर्वत्र मणिमयेति विशेषणम् प्राचुर्य्ये मयट्। तेन "कटिसूत्रं न धारयेत्" इति न स्मृतिविरोधः केवलसूत्रस्यैव कटौ धारणनिषेधात्। सूत्रस्य कार्पासमेव उर्णमयादेस्तु न धारणनिषेधः।

कटीतल पु० कट्यां तलमास्पदमस्य। १चक्रवर्त्तिनि त्रिका० यतोऽसौ कटिदेशे धार्य्यते। ६त०। कट्यास्तले २नितम्बे न०।

कटीर पु० कट–ईरन्॥ कन्दरे २जघनदेशे च उज्ज्व० ३नितम्बे ४कट्यांजटाधरः। ततःस्वार्थे कन्। कटीरक नितम्बे त्रिका०

कटु न० कटति सदाचारमाच्छोति रसनामाच्छोति वर्णमावयति नासादितो जलम्, कट–उन्। १अकार्य्ये अमरः २दूषणे विश्वः ३रसभेदे(झाल)४तद्वति अमरः त्रि०। स्त्रियां वा ङीप्। तद्गुणाः भावप्र० उक्ताः "कटुरुष्णस्तीक्ष्णश्च विशदो वातपित्तकृत्। श्लेष्मकृच्छ्वासकुष्ठाग्नेयः क्रिमिकण्डूविषापहः। रूक्षस्तन्वङ्गरश्चापि भेदःस्रोत्स्यापकर्षणः। अन्तर्दो नासिकास्यक्षिजिह्वायोद्दीपनो मतः। दीपनः पाचनो रुच्यो नासिकाशोधनो भृशम्। छेदभेदोपसाम्यायमलमूत्रोपशोषणः। स्रोतःप्रकाशको रूक्षो मेध्यो वर्णविवर्द्धकः। आग्नेयः अधिकाग्न्यंशः। मेध्यो मेधायै हितः। वर्णविवर्द्धकः मलबन्धं करोति। अतियुक्तस्य कटुरसस्य गुणाः। सोऽतियुक्तो भ्रान्तिदाहमुखतालोहशोषकृत्। कण्ठादिपीडामूर्च्छान्तर्दाहदो बलकालिहृत्"। कटुरसस्याग्निजन्यपित्तकार्य्यत्वं सुश्रुते उक्तं यथा "कटुम्ललवणा आग्नेया"इत्युपक्रम्य "औष्ण्यतैक्ष्ण्यरौक्ष्यलाघव वैशद्यगुणलक्षणं पित्तं तस्य समानयोनिः कटुको रसः सोऽस्मौष्ण्यादौष्ण्यं वर्द्धयति तैक्ष्ण्यात्तैक्ष्ण्यं रौक्ष्याद्रौक्ष्यं लाघवाल्लाघवं वैशद्याद्वैशद्यमिति"। श्लेष्मोपक्रमे चोक्तं तत्रैव "पुनरन्ययोनिः कटुको रसः स श्लेष्मणः प्रत्यनीकत्वात् कटुकत्वात् माधुर्य्यमभिभवति रौक्ष्यात् स्नेहम्, लाघवात् गौरवम् औष्ण्यात् शैत्यम्, वैशद्यात् पैच्छिल्यम्"। ५परुषे च। "अवचकटु निनादमेकवाक्यं विवक्षुः" रघुः "कण्ठमाकुण्ठयिष्यामि कटुक्तिवचने पटुम्" नैषधम्।

वाक्यस्य कटुत्वञ्च दुष्टार्थवाचकत्वम् रसविपरीतवर्णयुक्तत्वञ्च। तत्र रसभेदे वर्णभेदानां कटुत्वमकटुत्वञ्च सा० द० दर्शितम्। शृङ्गारकल्पद्रुमे "मूर्द्धिवर्गान्त्यवर्णेन युक्ताः टठडढान् विना। रणौ लघू च तद्युक्तौ वर्णाः कारणतां गताः"। वीरवीभत्सरौद्रेषु च "वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ। उपर्य्यधो द्वयो र्वा सरेफः टठडढैः सह। मकारस्य मकारस्य तस्य व्यङ्गकतां गताः"। ६मत्स्यरिणि ७सुगन्धौ त्रि० मेदि० "सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहम्" रघुः। कटुः सुरभिः "कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्त्तिताः" यादवोक्तेः। ८अग्निवे त्रिका०। ९दुर्गन्धौ मल्लभा०। (कट्वी) १०कटुक्यां स्त्री अमरः गुप्तवचनत्वात् वा ङीप् कट्वा।

कटुक पु० कटु–स्वार्थे कन्। कटुरसे "योजिह्वाग्रं बाधते उद्वेगं जनयति शिरो गृह्णीते नासिकां च स्रावयति स कटुकः"सुश्रु०२तद्वति त्रि०"उपर्य्यविन्नाम्लकटुकवर्त्तिप्रयोगवर्द्धितातिमिरेण"काद०। ३परुषे च त्रि०। "परुषं ते न भाषन्ते कटुकं निष्ठुरं तथा" भा०स्वर्ग० ६४५ अ०। ४उग्रे त्रि०"ततः प्रावर्त्तत पुनः संग्रामः कटुकोदयः" भा०व० २८६अ०।५पटोले पु०राजनि०। ६सुगन्धिद्रव्ये गन्धरत्ना० ७कुटजवृक्षे (कुड़चि) ८अर्कवृक्षे (आकन्द) गन्धर्व० ९राजसर्षपे च पु० हारा०। १०गुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपे त्रिकटुके न० मेदि०।

कटुकत्रय न०कटुकानां कटुरसानां त्रयम्। गुण्ठीपिप्पली